

Nikolay Aretov

(Bulgaria, Sofia, Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

Milarov in Love. His Unpublished Letters to Louise Löschner

Abstract: Svetoslav Milarov (1849/50 – 1892) was a curious and controversial figure in his own time. Some accusations and facts point to his connections to the Ottoman secret services and later to the Russian government. He was a prolific journalist as well as the author of two tragedies in verse and an interesting memoir. This paper deals with his love letters to a young Croatian woman written in 1873 and 1878. There are no other letters of that kind dating from that time or earlier. The paper argues that they follow established models in foreign literature, and that they may even be considered literary works in their own right.

Keywords: Svetoslav Milarov, love letters, Louise Löschner

Николай Аретов

(България, София, Институт за литература, Българска академия на науките)

Една любов на Миларов

(Непубликувани негови писма до Луиза Льошнер)

Любовта прониква сравнително късно в българската литература от епохата на Националното възраждане. Откриваме я в стихове и прозаични текстове от 40-те години на XIX в., като по правило интерпретирането ѝ следва чужди образци (вж. Алексиева/Aleksieva 2012). Тя практически отсъства в мемоарите от и за епохата, в които може да става дума за годежи, бракове (склучвани и понякога разтрогвани), но не и за любовни чувства. Същото е положението и в частните писма от това време. Едно от големите изключения е запазената кореспонденция на Светослав Миларов с Луиза Льошнер. В богатия му архив се пазят негови пространни послания до нея, но не и нейни писма. А тя също му е писала, дори, по негова молба, му е пратила своя снимка. В архива на Миларов се пази само едно недатирано листче, подписано Souvenance Louise Löschner (възпоменание Луиза Льошнер). То е на български, на кирилица, едва ли е точно писмо – няма обръщение и пр., а по-скоро някакъв опит за поема в проза.

Нека първо да припомним кой е Св. Миларов – една доста противоречива фигура, която съвременниците представят по различни начини. Вероятно и защото самият Миларов еволюира и влиза в различни роли и различни конфликти, които пораждаат различни реакции.

Светослав Сапунов (1849/50-1892) е роден в Габрово (вж. Богданов/Bogdanov 1966: 239-261; за разглеждания тук период вж. Антонова/Antonova 2012). По-късно той превежда фамилното си име на Миларов, често използва и псевдонима Младен Николаев. Баща му Никола Сапунов е активен участник в църковната борба, в края на живота си става униат, загива в Цариградския затвор. (Вж. Сапунов/Sapunov 1999) Майка му Стамата Илиева известно време е учителка в Карнобат след смъртта на Никола. Брат му Илия Миларов също е изявен общественик, учил в Белград, Николаев, Загреб и Виена, след това е прокурор и съдия в България, директор на Народната библиотека и на Народния театър, в края на живота си се установява в Загреб, където

умира. Другият му брат – Евтим Сапунов учи във Военномедицинското училище в Цариград.

Миларов е неясна фигура в българския обществен живот, за него са изказвани най-противоречиви оценки. Л. Каравелов на няколко пъти го обявява за турски шпионин, оръдие на Хр. Арнаудов, който го използва като провокатор, а след това го предава на полицията (вж. Аретов/Aretov 2013; 2019). След Освобождението е пряко обвързан с руските интереси (вж. Конев/Konev 1972), известно време е емигрант, а дните му завършват на бесилото в княжество България, след шумен процес за участие в убийството на министър Хр. Белчев – един от преводачите на неговите „Спомени от цариградските тъмници“. В този атентат той няма участие, но в дневника си, основно доказателство в процеса, недвусмислено разказва за инициран от него и финансиран от Русия заговор за убийството на „Кобургота и сие“ (вж. Миларов/Milarov 2003).

Наред с многото му критики, на първо място Каравелов и неговият кръг, има и хора, които го ценят и го възприемат като приятел, поне временно. Сред тях са Иван Найденов, Иван Вазов, д-р К. Кръстев и др. Един от неговите адвокати във фаталния процес е Алеко Константинов.

Като журналист и писател Светослав Миларов се изявява в Цариград, Загреб, в Русия, Румъния, България и др., пише и публикува на няколко езика – български, хърватски, руски, френски. Ползва немски и още няколко езика, на които говори и дори пее песни. Има свидетелства, че поне към края на живота си Миларов се увлича от спиритизъм и свързаното с него списание „Нова светлина“ (1892-1896) (НБКМ-БИА 112, а. е. 24) и от други окултни школи (Миларов/Milarov 2003: 191-217).

Характерът на Миларов е доста чепат и го въвлича в много конфликти. Сам той се самохарактеризира така, наричайки се иронично Лапчо:

Имам съществен недостатък, че когато сръбна повече от обикновено, лесно се въодушеявам, но също тъй и кипвам, та се изказвам повече отколкото трябва... (Миларов/Milarov 2003: 29)

Съвременниците го виждат в различна светлина, вероятно и поради това, че той често изпада в странни ситуации. К. Иречек документираща мегаломанските му настроения и се съмнява в психическото му здраве:

[...] поетът Светослав Миларов, човек с малък ръст, който правеше впечатление със своите сантиментални декламации. Той не беше винаги с ума си, особено откакто падна от кон в търновските скали. Веднъж седеше сам у Иречек на канапето и излагаше своето недоволство от българската политика горе-долу тъй: „Не съм спокоен. Имам за туй причини. Аз съм потомък на онези, които някога са царували в нашето отечество. Водя рода си от старите български царе. Не мога да го докажа, но аз го чувствавам.“ При това държеше ръката си както всякога театрално на сърцето си [...]. (Из Архивата/Iz Arhivata 1958: 22)

По повод русофилските метежи от 1887 г. С. Радев цитира статии на Миларов от това време и подхвърля нещо за „пълната с дим Миларова глава“ (Радев/Radev 2009: 121). Съмненията в психическото здраве на Миларов към края на живота му се засилват от това, което пише в дневника си.

През 1886 г. проруски настроени офицери и политици са детронирани княз Александър Батенберг, контрапревратът го е върнал на трона, а новата власт започва да преследва превратаджиите и техните симпатизанти. Една група общественици и политици емигрират в Русия, главно в Одеса. Тук Миларов попада в средата на Ив. Вазов, С. С. Бобчев (вж. Бобчев/Bobchev 1920; Първанов/Parvanov 2014), М. Маджаров (вж. Маджаров/Madzharov 1968), Димитър К. Попов и др. От това време са и

достигналите до нас впечатления на Вазов. В писмо до К. Величков от 26 юни 1888 г. Вазов разкрива литературните занимания на Миларов:

Впрочем, Миларова ще ти наклопам: той е хванал да се опуйчва малко и fait le sérieux. За да бъде обаче справедлив, трябва да ти кажа, че той бе занят със съставянето (по поръчка на душеприказчиците на Априлова) биографията на тоя последния, което и свърши. Сега се е завзел с друго литературно предприятие, което сочи да бъде грандиозно: ще напише роман вроде на Жил-Блаза, в който ще раскаже прикрито безчислените приключения на своето многострадално съществуване.

...Ти лесно ще си обясниш моя сибаритски живот, като ти кажа, че се намирам на произвола на две вълни: Миларова и Нейчова, който гостува в Одеса. Едната ме искава във веселите сфери на одеския high life, а другата ме вмъква в подземните кръчми и трущоби на Одеса, дето виното е пак добро и евтено. (Вазов/Vazov, Т. 21, 1979: 81-83)

Извън „веселите сфери на одеския high life“ Миларов като че ли предпочита по-дискретните контакти с местните власти. Той документира своите мисли и преживявания в Одеса в своя дневник, изпратил го на бесилото.

* * *

Историята на голямата любов на Миларов със загребчанката Луиза Льошнер (Louise Löschner) не е съвсем ясна. По това време градът е в Австро-унгарската империя и Миларов последователно използва немското му име Agram. Основният корпус писма (някои недатирани) са писани от 28 април до 24 юли 1873 г., след това кореспонденцията прекъсва (или не е запазена) и продължава с две недатирани писма, от съдържанието им се разбира, че са писани през 1878 г.

В първите писма Миларов припомня, че е срещнал Л. Льошнер преди шест или дори седем години (il y a sept ans à peu près), когато той трябва да е бил на седемнадесетина години, а тя – още по-млада.

Доста по-късно, в дневника си, воден през 1889 г., той ще се върне към „извънредно романтическата ми любов с Луиза Льошнер“ (Миларов/Milarov 2003: 25). Любопитно е, че на същата първа страница от този дневник той споменава и първия си престой в Одеса (през 1872 г., т.е. година преди писмата му до Луиза, но след началото на тази „извънредно романтическата“ любов), когато „бях отворил дневник по причина на една мома от къщата, в която квартирувах, и с която мома бяхме дошли в едно обоюдоостро отношение.“ (боюдоострый (рус.), двуостър, двустранен) (Миларов/Milarov 2003: 25) Този дневник не е запазен. Няколко страници по-долу, но в същия запис от 25 януари 1889 г. Миларов ще сподели:

...имам склонност и към волен и приятен живот, от някогашний ми аскетизъм малки следи са останали: темперамент имам весел и безгрижен.

И след това:

Но обич като към жена не чувствам към никоя: похот даже към недотам пригодните – да, – признак, че съм постоянно гладен. (Миларов/Milarov 2003: 28 и 29)

В едно от писмата до Луиза Миларов пише не без самочувствие нещо в същия дух:

Je vis de femmes de tous les rangs et de trentes nations diverses et je ne rencontrais pas une à la vie de laquelle mon cœur tressaillirait de cette affection que je suis pour vous. (22 mai minuit [1873])

(Живея с жени от всякакъв ранг и от тридесет различни нации и никога през живота си не съм срещнал такава, която да развълнува сърцето ми с тази привързаност, която изпитвам към вас (22 май в полунощ [1873])

Такъв е човекът, който води тази кореспонденция – самомнителен, увлечен от грандиозни намерения, които не винаги успява да реализира, раздражителен, потаен, склонен към меко казано странни политически проекти и ангажменти с тайни служби, бохем (който към края на живота си води отшелнически живот) и който е склонен да влиза в неясни отношения с жени, но до края на дните си остава ерген.

Кореспонденцията му с Луиза се води на френски. Единственото запазено писмо до брат ѝ – Йосиф Льошнер – е на хърватски, писано е вероятно по същото време, но в него не става дума за Луиза, въпреки че в писмата до нея пита за семейството ѝ, което явно познава. От друга страна писмата, явно и основателно възприемани като конфиденциални, се разменят чрез посредници (Михаил Сарафов и Панайот Семерджиев), а не пряко, въпреки че за всеки случай Миларов посочва и временния си адрес.

Запазените писма на Миларов са с неизброими редакции, с много добавки в полето на листа, знаци за разместване на фрази и параграфи и очевидно са чернови, но едва ли можем да се съмняваме, че са били изпращани. Споменава се и за получени отговори. Може да се допусне, че не всички писма са съхранени и кореспонденцията е започнала малко по-рано. В първото запазено писмо (Ecrit le 28 avril 1873) (Написано на 28 април 1878) се споменава предишно: „Vous vous souvenez peut-être, dans ma première lettre que je vous ai écrit...” (Може би си спомняте в моето първо писмо, което ви написах...).

Писмата са дълги, понякога с послеписа надхвърлят 10 страници на листовце голям формат (206/260 и 211/267 мм). Съдържанието им е богато с доста автобиографични сведения и споделяне на замисли за книги: едната философска, другата епическа поема („La loi naturelle“ („Естествено право“) ... Le titre de l'écrit est : „Le patriote errant“ (Заглавието е: „Странствуващият патриот“), споменава се книга, върху която българинът работи – „Черковний въпрос. Исторически опит“, публикувана по-късно, през 80-те години в сп. „Наука“ (вж. Мирчева/Mircheva 2020). Някои от тези творби вероятно не са завършени или поне не са публикувани и днес са непознати. Това не е изключение при него, по-късните му дневници споменават няколко свръхамбициозни замисли, останали недовършени.

По характер и жанр пространните писания на Миларов за себе си, изпращани на Луиза, напомнят за неговия дневник, а дори и за „Спомени от цариградските тъмници“, писани практически по същото време и публикувани първо на хърватски през 1975 г. (вж. Миларов/Milarov 1994, вж. и Аретов/Aretov 2006) Самочувствието на българина е огромно и неприкрито: „... je vous disais ces paroles: On dit que je suis génial; qui peut savoir cela? C'est l'avenir qui le démontrera!“ (...казвах ви тези думи: Казват, че съм гениален; кой може да знае това? Бъдещето ще го докаже!).

Наред с това, дори на първо място, Миларов дава израз и на любовните си чувства. Съзнателно или не, те следват някакви по-общии модели, познати от чужди култури. Авторът им е сантиментален, влюбен, който е доста по-различен от похотливия мъж, споменат в други текстове. Разликата във възрастта и отдалечеността на обекта биха могли да се свържат с историята на Данте и Беатриче, която Миларов вероятно познава и – при неговото самочувствие – напълно е възможно да се вижда в позицията на Данте. (Или на Петрарка и неговата любов към Лаура, реална или не.) Впрочем името на Данте се появява в едно от писмата и то като обект, с който Миларов се сравнява:

Et au coin je voyais mon étoile briller magnifiquement. Et je me disais: „tu es comme Dante, tu passes par l'enfer pour aller au ciel.“ (Envoyée le 9 juillet)

(И в ъгъла виждах моята звезда да свети прекрасно. И си казвах: Ти си като Данте – минаваш през ада, за да отидеш в рай. (Изпратено на 9 юли)

Младият Миларов, преминал през френското училище в Бебек и загребската гимназия, има добра за времето и за възрастта си литературна подготовка и вероятно е познавал (поне от втора ръка) широко разпространения през епохата на Просвещението жанр на епистоларния роман и някои от неговите образци (Русо, Гьоте). Във всеки случай неговите писма са близки по проблематика и стил до този жанр. Интересна особеност на писмата в един напрегнат момент от взаимоотношенията между двамата е това, че те не само са писани на части, но са отбелязани и часовете, в които са писани отделните параграфи. Някои от тях са през нощта, някъде се чете само часът: „27 juillet“, „8 juin, nuit“ (8 юни, през нощта) (в недатирано писмо), другаде „22 mai minuit“ (22 май полунощ).

Друг образец, към който Миларов открито препраща, е любовта на Павел и Вергиния от популярната повест на Бернарден дьо Сен Пиер (1788), позната сред образованите българи по превода на Ан. Гранитски (1850). Струва ми се, че в случая търсената аналогия е по-скоро с невинната любов на двете деца, разделени от обстоятелствата, отколкото със социалните прегради между тях и трагичната развръзка.

Il y a maintenant dix ans, que je vous ai vu pour la première fois et que j'ai senti combien vous m'êtes proche. Il est vrai que nous avons vécu séparés, mais notre histoire ressemble au fond à l'histoire de Paul et Virginie. Je suis toujours un peu sauvage et primitif comme Paul, quoi que plus fort de volonté et plus lancé... Il est vrai que leur histoire est plus simple que la nôtre, mais plus terrible. Quant à nous, le Providence a voulu, que nous passions à des épreuves plus grandes et plus effrayantes (...) (Ecrit le 28 avril 1873)

(Вече изминаха десет години, откакто Ви видях за първи път и усетих колко сте ми близка. Вярно е, че живеехме разделени, но нашата история всъщност прилича на историята на Пол и Виржини. Аз съм все още малко див и примитивен като Пол, макар и с по-силна воля и по-устремен... Вярно е, че тяхната история е по-проста от нашата, но по-ужасна. Що се отнася до нас, Провидението искаше да преминем през по-големи и по-страшни изпитания... (Написано на 28 април 1873 г.)

В следващото писмо Миларов ще се върне към аналогията:

O, je n'ai pas tort d'avoir comparer notre situation à celle de Paul et Virginie. (Envoyée 18 mai 1873)

(О, не греша, че сравних нашето положение с това на Пол и Виржини. (Изпратено на 18 май 1873 г.)

Друга литературна аналогия, този път отрицателна, може да бъде Гьотевият Вертер. Миларов пише, без да влиза в пояснения: „Je ne suis pas un Werther...“ („Аз не съм Вертер“). От следващото писмо се оказва, че Луиза го е сравнила с Вертер и той пояснява:

Enfin, n'êtes vous même, qui me dites, que ce n'est pas un Werther, qui est votre idéal, mai que ce sont les héros, les poètes et les philosophes ? (nedatiрано)

(Накрая, не казвате ли вие самата, че не Вертер е вашият идеал, а героите, поетите и философите?)

На няколко места текстът на писмата преминава в стихове, другаде стиховете са писани в полето. Интересен е случаят с един пряк цитат:

Et je pensais à la triste éloge d'André Chénier, qu'il composa dans la prison à Paris quelques jours avant qu'on l'a mené à la guillotine :

Au banquet de la vie, infortuné convive,

J'apparus un jour, et je meurs.

Je meurs; et, sur ma tombe où lentement j'arrive,

Nul ne viendra verser des pleurs. (Envoyée le 25 juillet)

(И мислех за тъжната възхвала на Андре Шение, която той написал в затвора в Париж няколко дни преди да бъде отведен на гилотината:

На банкета на живота нещастен гост,

Един ден се появих и умрях.

Умирам; и на моя гроб, където бавно пристигам,

Никой няма да дойде да пролива сълзи. (Изпратено на 25 юли)

Миларов вероятно има предвид стихотворението „La jeune captive“ („Младата пленничка“), наистина написано преди екзекуцията от Андре Шение, но текстът е от „Ode imitée de plusieurs psaumes et composée par l'auteur huit jours avant sa mort“ („Ода, подражание на няколко псалма и съставена от автора осем дни преди смъртта му“) от Никола Жилбер (Nicolas Gilbert, 1750–1780).

Наред с любовните излияния Миларов разказва и един свой странен сън. Бил в някакъв град, в черква, готвел се за погребение. Имал страшното чувство, че очакват нея. На няколко места, пряко или косвено свързани с неговите замисли, се стига и до по-общи, бих казал, разсъждения и на двамата.

... nous débattons la question qui sont les grands hommes de l'histoire. Alors en approfondissant en moi-même cette question, je dis : les véritables grands hommes sont les grands législateurs comme Buddha, Moïse, Jésus, Mohammed, c'est-à-dire ceux qui par une loi ont su faire régner la paix et le bonheur parmi des centaines de millions d'hommes. (...) les lois éternelles de la nature qui ont régi le développement du genre humaine.

(... обсъждахме въпроса кои са великите мъже в историята. И тогава, задълбочавайки в себе си този въпрос, казах: истинските велики хора са великите законодатели като Буда, Мойсей, Исус, Мохамед, сиреч онези, които са знаели как чрез един закон да накарат да царуват мирът и щастието между стотици милиони хора. (...) вечните закони на природата, които са управлявали развитието на човешката раса.)

Интересни са и обръщенията на Миларов към девойката. Първото запазено писмо започва така:

A vous, mon étoile, restant distante de la clarté pure et céleste, à vous, mon ange gardien, – à vous ma bienaimée Louise – j'écris ces lignes (...)

(На вас, моя звезда, оставайки далечна от чистата и небесна яснота, на вас, мой ангел пазител, на вас, моя любима Луиза – пиша тези редове (...))

Следват някои по-стандартни обръщения от типа на „ma chère Louise“, последвано от патетичното „Astre du ciel!“ („Небесна звезда“). След това нещата се променят и се появява подчертано сдържаното „Mademoiselle“ (в писмо без дата). Причината бързо се изяснява – до Миларов е достигнал слух, че

...un noble jeune homme digne de tous les estime, et que ce jeune homme vous a offert sa main. (Odessa 2 juin 1873)

(... благороден млад мъж, достоен за всяко уважение, и че този млад мъж ви е предложил ръката си. (Одеса, 2 юни 1873)

Българинът заявява, че ѝ е простил, появява се и едно Adieu, но излиянията продължават. Миларов (отново) декларира, че ще ѝ бъде верен до края на дните си. Нещата явно се оправят, защото се появяват нови патетични обръщения: „O, vous, oeuvre sublime de la nature, la fleur de paradis... Merci! Merci!“ (Envoyée le 28 juin) (О, вие, възвишено произведение на природата, райско цвете... Благодаря! Благодаря! (Изпратено на 28 юни) и др. подобни. Малко по-късно Миларов се връща към този noble jeune homme, но в общи линии изглежда че историята е приключила. Вярна или преувеличена, тя представлява важен момент в кореспонденцията, който изгражда някакъв обединяващ я сюжет.

Запазените писма прекъсват на 24 юли 1873 г. Следват три недатирани писма, от съдържанието им се разбира, че са писани през 1878 г., след края на Руско-турската война. Както му е присъщо, Миларов споделя за своето участие, за ролята си в събитията и за важната си позиция в новоучредената държава. Същевременно той предлага ръката си на Луиза и в двете писма, не отстъпва и в третото, адресирано до „mademoiselle La Fâcheuse“ („госпожица Досадна“).

Друг съществен момент от историята на тази любов остава неясен, а лесно би могъл да бъде сведен до някой от вариантите на мотива за разделените влюбени. От писмата не се разбира каква е пречката пред брака им. Миларов познава семейството и като че ли те го приемат добре. Луиза е влюбена в Светослав (поне ако вярваме на неговите писма и на цитатите от нейните в тях). Миларов споменава доста накратко етнопсихологическите стереотипи на българите, но не ги определя като пречка пред брака им и не се задълбочава в тази посока:

Vous savez très bien que nous, les bulgares, sommes encore des sauvages. (Odessa 2 juin 1873)

(Вие много добре знаете, че ние, българите, все още сме диваци. (Одеса, 2 юни 1873)

Заклучение

Писмата на Миларов до Луиза са интересен цялостен текст, който няма познат прецедент в български контекст. Те не са просто документ за любовта между двама души, каквито впрочем документи няма в българската книжнина от това време; и извън книжнината трудно може да се намери пример за подобна връзка. В известен смисъл тази кореспонденция може да се разглежда като литературна творба. Основанията за това са поне две.

Първо. Писмата са пространни, изпълнени с литературни цитати и алюзии, стилът им се стреми да бъде литературен, според една представа за литературата, кореспонденцията напомня за жанра епистоларен роман. Субективното ми усещане, може би и защото четях ръкопис с много поправки, при това на френски, е, че текстът е по-многословен и труден за четене от дневниците на Миларов и от безспорно най-четивната му творба „Спомени от цариградските тъмници“, като това вероятно се дължи на желанието на автора да пише по-изискано, „по-литературно“.

Второ. Образът на автора в текста (един сантиментален влюбен) се различава от представите на съвременниците за него, а и от образа, който сам той гради в дневника и в „Спомени от цариградските тъмници“, където срещаме един мъж, склонен към любовни авантюри. Не твърдя, че единият от тези два образа е „по-верен“ от другия, а че Миларов се е стилизирал по различни начини в различни текстове, като следва различни литературни образци и в двата случая. Бих добавил, че образът на сантименталния влюбен от кореспонденцията частично ще се повтори във втория

дневник, писан в края на живота му – „Материята и кроежът“ (Миларов/Milarov 2003: 191-217).

ЛИТЕРАТУРА

- НБКМ-БИА, ф. 112 Миларов, Светослав (NBKM-BIA, f. 112 Milarov, Svetoslav).
- Алексиева 2012: *Алексиева, А.* Българската поезия от 40-50-те г. на XIX век. Роли на субекта. София: Кралица Маб (Aleksieva 2012: *Aleksieva, A.* Balgarskata poeziya ot 40-50-te g. na XIX vek. Roli na subekta. Sofia: Kralitsa Mab).
- Антонова 2012: *Антонова, Б.* Емигрантството на Светослав Миларов в Австро-Унгария. - История, г. XX, книжка 3 (Antonova 2012: *Antonova, B.* Emigrantstvoto na Svetoslav Milarov v Avstro-Ungariya. - Istoria, g. XX, knizhka 3).
- Аретов 2019: *Аретов, Н.* Български емигранти в Одеса (70-те и 80-те години на XIX в.): Случаят Светослав Миларов. – В: България и Украйна – култура на преломите (XIX–XXI век). Сборник с научни изследвания. София: ИЦ „Боян Пенев“, с. 49-61 (Aretov 2019: *Aretov, N.* Balgarski emigranti v Odesa (70-te i 80-te godini na XIX v.): Sluchayat Svetoslav Milarov. – V: Bulgaria i Ukraina – kultura na prelomite (XIX–XXI vek). Sbornik s nauchni izsledvaniya. Sofia: ITS „Boyan Penev“, s. 49-61).
- Аретов 2006: *Аретов, Н.* Един неочакван образ на П. Р. Славейков. Как да се справим с него? - Литературна мисъл, кн. 2, с. 22-37 (Aretov 2006: *Aretov, N.* Edin neochakvan obraz na P. R. Slaveykov. Kak da se spravim s nego? - Literaturna misal, kn. 2, s. 22-37).
- Аретов 2013: *Аретов, Н.* Къде е родината? Казусът Светослав Миларов. – В: Мигриращи култури и социални практики. Съст. Р. Станчева. С.: УИ Св. Климент Охридски и Изд. център Б. Пенев, с. 65-76 (Aretov 2013: *Aretov, N.* Kade e rodinata? Kazusat Svetoslav Milarov. – V: Migrirashti kulturi i sotsialni praktiki. Sast. R. Stancheva. S.: UI Sv. Kliment Ohridski i Izd. tsentar B. Penev, s. 65-76).
- Бобчев 1920: *Бобчев, С. С.* Нашето емигрантство в Русия. – Юбилеен сборник Ив. Вазов. София. (Bobchev 1920: *Bobchev, S. S.* Nasheto emigrantstvo v Rusia. – Yubileen sbornik Iv. Vazov. Sofia).
- Богданов 1966: *Богданов, Ив.* Светослав Миларов. Живот и творческа съдба. - В: Богданов, Ив. Литературни студии. София: Български писател, с. 239-261 (Bogdanov 1966: *Bogdanov, Iv.* Svetoslav Milarov. Zhivot i tvorcheska sadba. - V: Bogdanov, Iv. Literaturni studii. Sofia: Balgarski pisatel, s. 239-261).
- Вазов 1979: *Вазов, Ив.* Събрани съчинения. Т. 21. София: Бълг. писател. (Vazov 1979: *Vazov, Iv.* Sabrani sachineniya. T. 21. Sofia: Balg. pisatel).
- Из Архивата 1958: Из Архивата на Константин Иречек. Преписка с българи. Т. 2, Подбрал и подготвил за печат П. Миятев. София, БАН. (Iz Arhivata 1958: Iz Arhivata na Konstantin Irechek. Prepiska s balgari. T. 2, Podbral i podgotvil za pechat P. Miyatev. Sofia, BAN).
- Конев 1972: *Конев, Ил.* Непознатият Светослав Миларов. Из живота и дейността му в Хърватско и Румъния. - В: Конев, Ил. Ние сред другите и те сред нас. София: Наука и изкуство (Konev 1972: *Konev, Il.* Nepoznatiyat Svetoslav Milarov. Iz zhivota i deynostta mu v Harvatsko i Rumania. - V: Konev, Il. Nie sred drugite i te sred nas. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Маджаров 1968: *Маджаров, М.* Спомени. София: Български писател (Madzharov 1968: *Madzharov, M.* Spomeni. Sofia: Balgarski pisatel).
- Миларов 1994: *Миларов, Св.* Спомени от цариградските тъмници. Съст. Ил. Тодоров.

- София: ГАЛ-ИКО (Milarov 1994: *Milarov, Sv. Spomeni ot tsarigradskite tamnitsi. Sast. P. Todorov. Sofia: GAL-IKO*).
- Миларов 2003: *Миларов, Св. Небесният преврат. Осъденият на смърт чрез обесване се завръща. Политически дневник, писма, статии, кроежи. Съст. П. Величков. София: Факел (Milarov 2003: *Milarov, Sv. Nebesniyat prevrat. Osadeniyat na smart chrez obesvane se zavrashata. Politicheski dnevnik, pisma, statii, kroezhi. Sast. P. Velichkov. Sofia: Fakel*).*
- Мирчева 2020: *Мирчева, К. Към историята на една книга: „Черковний въпрос“ на Светослав Миларов – създаване, среща с османската цензура и публикация. – В: Дългият осемнадесети век. 3. Книгите като събития в Европа и Османската империя (XVII–XIX век). София: Българско общество за проучване на осемнадесети век, 2020 (Mircheva 2020: *Mircheva, K. Kam istoriyata na edna kniga: „Cherkovniy vopros“ na Svetoslav Milarov – sazdavane, sreshta s osmanskata tsenzura i publikatsia. – V: Dalgijat osemnadeseti vek. 3. Knigite kato sabitiya v Evropa i Osmanskata imperia (XVII–XIX vek). Sofia: Balgarsko obshtestvo za prouchvane na osemnadeseti vek, 2020.)* <http://bulgc18.com/wp-content/uploads/2020/08/Dalgijat-osemnadeseti-vek-3.pdf>*
- Първанов 2014: *Първанов, П. Второто емигрантство на Стефан Бобчев. – В: Ценности, традиции и външна политика. Стефан Бобчев - учен, дипломат, държавник. София: УНСС, 47-55 (Parvanov 2014: *Parvanov, P. Vtoroto emigrantstvo na Stefan Bobchev. – V: Tsennosti, traditsii i vanshna politika. Stefan Bobchev - uchen, diplomat, darzhavnik. Sofia: UNSS, 47-55*).*
- Радев 2009: *Радев, С. Строители на съвременна България. София: Св. Климент Охридски (Radev 2009: *Radev, S. Stroiteli na savremenna Balgaria. Sofia: Sv. Kliment Ohridski*).*
- Сапунов 1999: *Сапунов, Н. Дневник по съграждането на първата българска църква в Цариград. Предговор, въстъпит. студия, съставителство, бележки и речник Хр. Темелски. В. Търново: Пик (Sapunov 1999: *Sapunov, N. Dnevnik po sagrazhdaneto na parvata balgarska tsarkva v Tsarigrad. Predgovor, vstapit. studia, sastavitelstvo, belezhki i rechnik Hr. Temelski. V. Tarnovo: Pik*).*